

הזכות לעיר וחיי היומיום הממוגדרים¹

טובי פנסטר

מרצה בכירה, החוג לגיאוגרפיה ולסביבת האדם
אוניברסיטת תל אביב

הקדמה

בעידן הגלובליזציה הולכים ומתגבשים מבנים חדשים של אזרחות עירונית וצורות חדשות של שייכות לעיר. מאמר זה מבקש לבחון מנקודת מבט מגדרית ופמיניסטית את הצורות ואת המבנים הללו ואת קשריהם לחיי היומיום של נשים, לתכנון הערים ולשלטון בהן. בכך קורא המאמר תיגר על תפיסתו של הנרי לפבר על הזכות לעיר (The Right to The City). מתוך ביקורת מגדרית ופמיניסטית אטען, שהגדרת הזכות לעיר של לפבר אינה מתייחסת כראוי ליחסי הכוח הפטריארכליים. כדי לפתח ביקורת זו אתבונן בחוויות היומיום של נשים ואבחן כיצד הן משפיעות על תחושות הנוחות והשייכות שלהן ועל מחויבותן לעיר שבה הן חיות. בימינו, בעידן של בנייה מחדש פוליטית וכלכלית, עולות הגדרות חדשות של אזרחות ושל שייכות. על פי ההגדרות המסורתיות של אזרחות, העוסקות בהיבטים המשפטיים של המושג, שוויון, קהילתיות והומוגניות הם רכיביה המשמעותיים של האזרחות. ההגדרות החדשות של המושג, לעומת זאת, כוללות ביטויים נורמטיביים של שייכות, המדגישים סוגיות של שוני. הן מדגישות את המגוון התרבותי, האתני, הגזעי והמגדרי של המושג אזרחות.² כתוצאה מכך, הדיון הנוכחי במושג פונה לפרשנויות של הדרה, שהן מורכבות ומתוחכמות יותר – ויש האומרים אופטימיות פחות – מן ההמשגה שרווחה עד כה. הדיון החדש מגבש הגדרות נורמטיביות חדשות של שייכות,

במיוחד על רקע מגדרי (Yuval-Davis, 2000; Yuval-Davis, 1997; Kofman, 1995). הספרות העכשווית על אזרחות מצביעה על כך שנשים הן מושא לאפליה בתרבויות ובמסגרות פוליטיות שונות, בכל המגזרים – במגזר הפרטי (הבית) ובמגזר הציבורי (העיר והמדינה) – ובתחומים שונים כגון כלכלה, חברה, רווחה ופוליטיקה (Young, 1990; Lister, 1997; McDowell, 1999; Yuval-Davis, 1997). במסגרת זו, אבקש להאיר את הפן הממוגדר של השיח על אזרחות ועל שייכות לעיר, ולא למדינה. אבחן במיוחד את הרעיון של לפבר על אזרחות עירונית (citadenship), כלומר הזכות לעיר. רעיון זה, המקשר את חיי היומיום של הפרט לפעילות של השלטון המקומי, אינו מבחין בהשפעות של יחסי הכוח הממוגדרים על מימוש זכותן של נשים לעיר. במאמר אדגים כיצד הפגיעה בזכות לעיר הפכה לחוויה יומיומית רווחת של נשים רבות, כפי שהן מבטאות זאת בנרטיבים שלהן. בחלק הראשון של המאמר אמקם את מושג הזכות לעיר במסגרת השיח העוסק בצורות חדשות של אזרחות. בחלק השני אנתח את הזכות לשימוש ממוגדר בעיר, על ידי חשיפת הקשרים ההדוקים שבין הזכות להשתמש במרחבים ציבוריים (העיר) לבין הזכות להשתמש במרחב הפרטי (הבית). בחלק השלישי אדון בשייכות יומיומית ובפרקטיקות ממוגדרות, בהדרות ממוגדרות מן הזכות לעיר הנובעות מסוגיות של פחד ושל חוסר ביטחון,

ובפרקטיקות של "קידוש" מרחבים ציבוריים. המאמר מבוסס על מחקר שערכתי בשנים 1999-2002, שבמהלכו ראייתי תושבות לונדון וירושלים³ על חוויות היומיום שלהן בעיר ועל תחושות הנוחות, השייכות והמחויבות – שלושה מרכיבים הקובעים יחד את איכות החיים. הנשים הציגו את פרשנויותיהן לשלושה מרכיבים אלה, תוך התייחסות למסגרות בעלות סדרי גודל שונים בסביבתן היומיומית: הבית, הבניין, הרחוב, השכונה, מרכז העיר, העיר והפארקים העירוניים (Fenster, 2004).

אזרחות ושייכות בעידן הגלובליזציה

כפי שמציין פרסל, הבניות מחדש רדיקליות של האזרחות הפורמלית מלמדות על שלוש תמורות עיקריות בתצורתה (Purcell, 2003). התמורה הראשונה היא שינוי במעמדה של האזרחות: ההגמוניה שהיתה בעבר נחלתו של הממד הלאומי נחלשה עם התהוותם של ממדים רלוונטיים אחרים.⁴ התמורה השנייה היא רה-טריטוריאליזציה של האזרחות: הקשר ההדוק בין הריבונות הטריטוריאלית של מדינת הלאום לבין הנאמנות הפוליטית אליה מוטל בספק. מצב זה נובע מהקצאה מחדש של סמכות לדרג הלוקלי – לעיר. התמורה השלישית היא רה-אוריינטציה של האזרחות והרחקתה מן הלאום כקהילה פוליטית שלטת ומן האזרחים כישויות הומוגניות. רעיון האזרחות המבודלת (differentiated citizenship) שהציגה איריס מריון יאנג (Young, 1998), או רעיון האזרחות הרב-שכבתית (layered citizenship) שהציגה נירה יובל-דייוויס (Yuval-Davis, 2000), תופסים את מקומו של אידיאל האזרחות האוניברסלית השולט בגישה הדמוקרטית הליברלית. כפי שטוען פרסל (Purcell, 2003), רה-אוריינטציה של האזרחות מובילה לריבוי זהויות ולנאמנויות לקהילות פוליטיות רבות. אחד הקולות האלטרנטיביים בשיח המתפתח

על צורות מסורתיות ומשפטיות של אזרחות הוא המושג הנורמטיבי שפיתח לפבר – הזכות לעיר (Lefebvre, 1991a; Lefebvre, 1991b; Kofman and Labas, 1996). הזכות לעיר, על פי לפבר, היא חשיבה מחדש רדיקלית על תכליתה של שייכות לקהילה פוליטית, על הגדרתה ועל תוכנה. בהגדרו שייכות לקהילה פוליטית, לפבר אינו משתמש בטרמינולוגיה הכרוכה במעמד המשפטי הפורמלי של האזרחות, אלא מעגן את הזכות לעיר בהגדרה נורמטיבית המבוססת על התגוררות (inhabitation). לפי הגדרתו, הזכות לעיר מוקנית לאלה הגרים בה. היא נקנית באמצעות מגורים בעיר ושייכות לשוכנים בה, בין שהם אזרחים ובין שהם זרים. מתוך מושג הזכות לעיר של לפבר צומחות שתי זכויות נוספות (Purcell, 2003). הראשונה היא הזכות לנכס את המרחב העירוני, במובן של הזכות להשתמש בו: זכותם של התושבים לשימוש מלא ושלם במרחב העירוני בחיי היומיום שלהם. זוהי הזכות לחיות במרחב העירוני של עיר מסוימת, לשחק ולעבוד בו, לייצגו, לאפינו ולהחזיק בו. השנייה היא הזכות להשתתף. מדובר בזכותם של התושבים למלא תפקיד מרכזי בתהליכי קבלת ההחלטות הנוגעות לייצור המרחב העירוני – ייצור המתבצע בידי גורמים שונים בכל הרמות: המדינה, בעלי הממון ושחקנים אחרים.⁵ הזכויות לנכס ולהשתתף נקנות על ידי נשיאה באחריות ובהתחייבויות: כל אדם החי את חיי היומיום שלו במרחבים העירוניים עוזר לברוא את העיר כיצירת אמנות.⁶ נקודת מבט זו מרחיבה את הדיון באזרחות ורואה בה "אסטרטגיה מרחבית", תהליך מרחבי שבו זהויות, תיחומים ותצורות של שייכות מקובעים ולאחר מכן עוברים דקונסטרוקציה (Secor, 2004). השאלה המתבקשת היא עד כמה מושג הזכות לעיר רגיש לסוגיות של הבדלי זהות. לפבר אמנם כלל את הזכות לשוני כזכות המשלימה את הזכות לעיר (Dikec, 2001). הוא הגדיר את הזכות לשוני

בתור הזכות שלא להיות מסווג לקטגוריות שנקבעו על ידי כוחות היוצרים הומוגניזציה. עם זאת, כפי שדיקק מציין, לפבר מדגיש את ה"להיות" שבזכות להיות שונה, ולא דווקא את ה"שונה" עצמו. לכן הגדרתו אינה מתייחסת למושגים כוח ושליטה, הקשורים לזהות ולמגדר, ואינה מאתגרת את יחסי הכוח הממוגדרים, אף על פי שהם בין הגורמים המרכזיים המשפיעים על היכולת לממש את הזכות לשימוש בעיר ואת הזכות להשתתף בחיים העירוניים. ההיבט הממוגדר איננו ההיבט היחיד החסר במודל של לפבר. סוגיות נוספות של זהות והשפעתן על מימוש הזכות לעיר חסרות אף הן (Mitchell, 2003).⁷

הזכות לשימוש ממוגדר בעיר - ה"פרטי" וה"ציבורי" בתיאוריה של לפבר

עבודה רבה הושקעה בהגדרות ובפרספקטיבות השונות של הפרטי ושל הציבורי. נבחנו האוריינטציה התרבותית שלהם (Fenster, 1999b); קשריהם עם התחום הפוליטי (או לפחות קשריו של המרחב הציבורי עם תחום זה) (Yuval-Davis, 1997; Cook, 1994); שורשיהם בהגות הליברלית המערבית; צורות שונות של פטריארכליות (Pateman, 1988, 1989); והפרספקטיבות הפמיניסטיות שלהם. בהקשר זה, הזכות לעיר על פי הגדרתו של לפבר מתייחסת בבירור לציבורי - לשימוש של תושבי העיר במרחבים הציבוריים, שימוש המגבש את "היצירה האמנותית" (oeuvre). היצירה האמנותית - תוצר יצירתי של חיי היומיום של תושבי העיר - היא הציבורי, הנתפס בעיני כמה מבקרות פמיניסטיות כנחלתו של הזכר הלבן, ההטרוסקסואל, בן המעמד הבינוני העליון. משמעות הדבר היא שנשים בערים מערביות ובערים לא מערביות כאחד אינן יכולות להשתמש במרחבים ציבוריים כגון רחובות וגנים, במיוחד כשהן לבדן (Massey, 1994). ובכמה תרבויות הן אינן יכולות לשוטט בהם כלל (Fenster,

1999a). נשים שייכות לתחום הפרטי. ואולם, הנרטיבים של הנשים שיוצגו להלן⁸ חושפים שזכות השימוש נשללת מהן גם בתחום הפרטי. לכן, כדי להבין לאשורם את שורשי הפגיעה בזכות השימוש, עלינו להתבונן בה משתי נקודות מבט: ציבורית ופרטית. הדיון בזכות להשתמש במרחבים הציבוריים ובזכות להשתתף בקבלת ההחלטות חייב להתחיל ברמת הבית. למרות האידאליזציה של הבית הפרטי כמרחב של האשה - מרחב של יציבות, של אמינות ושל אותנטיות - ולמרות הנוסטלגיה לדבר נקבי שאבד (Massey, 1994), הרי בפועל עשוי הבית להיות מרחב שהאשה צריכה להיאבק עליו, מרחב שבו נפגעות זכויותיה לשימוש ולהשתתפות. להלן שני נרטיבים המדגימים כיצד הזכויות לשימוש ולהשתתפות נפגעות ברמת הבית. הנשים מדברות על תחושות הנוחות וחוסר הנוחות שלהן:

אני מרגישה מאוד לא בנוח וכאילו אני לא שייכת לבית, משום שאני גרה עם בן הזוג שלי והוא - יש לו את הצרכים והטעמים שלו, שהם שונים משלי. צורת הארגון של הבית היא לא בדיוק כמו שאני הייתי מארגנת אותו. הוא מסודר מדי. אני לא אוהבת את הרהיטים... זה גורם לי להרגיש שאני פחות שייכת. שייכות בשבילי היא להיות במרחב הפרטי שלי, ושאני מחליטה מה יהיה בו. שליטה מוחלטת (עמליה, אשה נשואה ואם לילד, בשנות השלושים לחייה, יהודייה ישראלית המתגוררת בלונדון, לונדון, 22 באוגוסט 1999).

נרטיב זה ממחיש את הפגיעה בזכות השימוש ובזכות ההשתתפות ברמת הבית, כתוצאה מן השליטה הפטריארכלית שהיא שגרת היומיום של נשים רבות בכל רחבי העולם. הסדר וארגון המרחב בביתה של עמליה, שנקבעו בלי השתתפותה, גורמים לה לחוש חוסר נוחות וחוסר שייכות. חוויה זו מחזקת את הביקורת הפמיניסטית על החלוקה בין פרטי לציבורי הטבועה ברעיונותיו של לפבר.

כפי שטוענות פמיניסטיות, אלה הנדרשים לחלוקה זו עושים זאת כדי להצדיק את כפיפותן של הנשים ואת הדרתן, וכדי להסתיר מן התחום הציבורי את הפגיעה בזכויות האדם בבית (Bunch, 1995). בבודדו את הדיון בזכות לעיר מן הדיון בזכות על הבית, לפבר יוצר תחום ציבורי ניטרלי למדי, המתעלם מן העובדה שיחסי הכוח הממוגדרים הם גורם דומיננטי במימוש זכות השימוש. לכן, דבריו של לפבר אינם נוגעים למציאות חיי היומיום של נשים בערים. מובן שאין בכך כדי לומר שנשים החוות שליטה פטריארכלית חזקה בבית טובלות בהכרח גם משימוש מוגבל בעיר, אולם בבואנו להעריך את מושג הזכות לעיר על פי לפבר, חשוב להדגיש את הזיקות ההדוקות בין הפרטי לציבורי. זיקות הדוקות אלה מוצאות לעתים דרכי ביטוי סותרות, כפי שמלמד הנרטיב של פטמה. פטמה מתארת מצב של יחסי כוח פטריארכליים חזקים ברמת הבית, ההופכים את חייה בבית לנוחים פחות מחייה בעיר; גם תחושת השייכות שלה בבית פחותה מזו שבעיר. מאחר ששליטתה בתוך ביתה מוגבלת מאוד, הפכה בעבורה העיר למרחב משוחרר:

הבית – כלא! אמנם בחדר שלי יש לי כל מה שאני צריכה כדי 'לצאת' – מחשב, אינטרנט, וידאו, טלוויזיה בכבלים עם חמישים ערוצים... יש לי הכל, אבל זה לא מספיק... העיר – חופש, חופש אישי, אווירה, אביב.

בשביל פטמה, מוסלמית רווקה בשנות הארבעים לחייה הגרה עם אמה, הבית הוא מקום שבו אין לה זכויות כלל. הבית הוא מקום שהובנה על ידי התרבות, והיא חשה בו מוגבלת בגלל השליטה הפטריארכלית הנוקשה של המשפחה המורחבת ושל הקהילה המקומית. בעיר, לעומת זאת, היא חשה משוחררת. בעיר קל לה לממש את אזורותיה בתהליך של משא ומתן. העיר הופכת למעשה למרחב הפרטי האינטימי שלה, שבו היא יכולה

להיות היא-עצמה. "הערים האלה", כותבת אליזבת וילסון (Wilson, 1991, p. 125) בספרה *The Sphinx in the City*, הביאו שינויים לחיי הנשים. הן ייצגו בחירה. דבריה מתייחסים לערים הקולוניאליות החדשות של מערב אפריקה, אולם נראה כי תפקידן של הערים כמקום המספק בחירה רלוונטי גם לנשים במקומות אחרים.

הדוגמאות שהוצגו מדגישות את הצורך לדון בזכות השימוש ברמת הבית כחלק בלתי נפרד מן הדיון בזכות לעיר. הנרטיבים מרמזים כי נשים רבות, אפילו אלה המזהות את עצמן כמערביות או כחלק מן הרוב, חוות בבית יחסי כוח ושליטה ממוגדרים. עם זאת, כפי שראינו, ישנם נרטיבים המלמדים שנשים החוות שליטה חזקה של כוח פטריארכלי בבית עשויות למצוא בעיר מרחב המאפשר להן לשאת ולתת על תחושות השייכות והאזרחות שלהן. נרטיבים אלה ממחישים עד כמה חשוב לחבר בין התחום הפרטי לתחום הציבורי בבואנו לדון בזכות לשימוש במרחב.

הדומיננטיות של יחסי הכוח הפטריארכליים בתחום הפרטי משפיעה בבירור על הדרכים השונות שבהן נשים מגשימות את זכותן על התחום הציבורי – העיר. לדוגמה, נשים הנתונות לשליטה פטריארכלית נוקשה בתחום הפרטי אינן יכולות לעזוב את בתיהן ולעסוק בפעילויות בתחום הציבורי כגון לימודים, ועל אחת כמה וכמה בפעילויות פוליטיות. נמשיך כעת ונבחן את הזכות לשימוש בעיר ואת תצורות השייכות השונות, כפי שהן עולות בנרטיבים של נשים.

שייכות יומיומית ופרקטיקות ממוגדרות

הזכות לשייכות טבועה בזכות להשתמש בעיר. למעשה, שימוש יומיומי במרחבים העירוניים הוא שיוצר תחושה של שייכות לעיר. ספרו של מישל דה סרטו, *The Practice of Everyday Life* (de Certeau, 1984), מחבר בין שני יסודות אלה – השימוש והשייכות. לדידו, שייכות היא רגש,

בשנות השלושים לחייה, נשואה ואם לילד, ירושלים, 13 ביולי 2000).
 אני מרגישה קשורה לרחוב צלאח א־דין ולמקומות מסוימים בעיר העתיקה. יש לי זיכרונות משנותי בבית הספר ובפנימייה בחזית האוריינט האוס. השתמשתי באזור הזה הרבה במהלך חיי, כך שאני מרגישה קשורה אליו (סעידה, פלסטינית מוסלמית בשנות השלושים לחייה, רווקה, ירושלים, 30 בדצמבר 2000).

השימוש במרחב וההיכרות עמו הם ביטוי של הזכות להשתמש במרחבים ציבוריים ושל הזכות לנכס אותם. ההיכרות מלווה בשימוש אינטימי ובתחושת השייכות. פרקטיקות יומיומיות הן ביטויים של הגדרות תפקידים ממוגדרות בתוך הבית. נשים חוות את הפרקטיקות היומיומיות שלהן – האסטרטגיות והטקטיקות של גיבוש מסגרות השייכות שלהן – כאשר הן מממשות את תפקידיהן הממוגדרים ואת האחרייות המוטלת עליהן לשמר את הנורמות התרבותיות של קהילותיהן על ידי גידול ילדים או בישול. כדי לבצע את חובותיהן החברתיות והמשפחתיות עליהן לפלס דרך לפרקטיקות אזוריות מרחביות, הכרוכות במימוש זכות השימוש בעיר, שכן חובותיהן כוללות יציאה מן הבית: עליהן לצאת לעבוד, לערוך קניות, לקחת את ילדיהן לבית הספר או לרופא. במקרים אלה, הזכות להשתמש במרחבים הציבוריים נוגעת לזכויות האדם הבסיסיות של הישרדות אנושית, כגון הזכות למזון, למחסה, לבריאות ולתעסוקה (Kaplan, 1997). גם כאן מתבהר הקשר בין הפרטי לציבורי. כדי שנשים תמלאנה את תפקידיהן בתחום הפרטי, עליהן לפלס דרך לאזרחות ציבורית.

הדרה מן הזכות לעיר על בסיס מגדרי

הנרטיבים שהוצגו עד כה חשפו פרקטיקות של חיי היומיום שבהן זכות השימוש בעיר מומשה

ההולך ומתפתח עם הזמן מתוך פעילויות חיי היומיום ושימוש יומיומי במרחבים. דה סרטו מכנה זאת "תיאוריה של טריטוריאליזציה" באמצעות טקטיקות מרחביות: "המרחב הוא מקום של פרקטיקה. משום כך, הרחוב, שהתכנון העירוני מגדיר אותו גיאומטרית, הופך למרחב הודות להולכים בו" (שם, עמ' 177). לשיטתו של דה סרטו, פעילויות היומיום הגופניות המתרחשות בעיר הן חלק מתהליך של ניכוס ושל טריטוריאליזציה. הוא טוען למעשה שתחושת השייכות מתבססת על ידי מימוש חוזר ונשנה של זכות השימוש. השייכות והקשר לעיר נבנים על בסיס מצטבר של ידע, זיכרון וחוויות גופניות אינטימיות של שימוש יומיומי, ובעיקר הליכה. פרקטיקות יומיומיות אלה של ניכוס וניכוס מחדש של המרחב – "טקטיקות" בלשונו של דה סרטו – מאפשרות להתעמת עם תפיסת האזרחות ההגמונית ולערער עליה (Secor, 2004). על פי גישתו, אזרחות נתפסת כטכניקה של ארגון מרחבי, שבו זהויות ממוגדרות, תפקידים ממוגדרים וכוחות פטריארכליים הופכים לסמנים במשא ומתן ובעימותים המתנהלים על זכויות ועל תצורות של שייכות במרחבי העיר. דה סרטו סבור כי אזרחות היא אסטרטגיה שנועדה להגדיר מרחב שייכות מתוחם ולתבוע בעלות עליו (de Certeau, 1984; Secor, 2004).

אם כן, תביעת חזקה על מרחב וניכוסו מובנים על ידי פרקטיקות ההליכה היומיומיות. פרקטיקות אלה, החוזרות על עצמן, משתמשות במה שוויקי בל (Bell, 1999) מגדירה "פרפורמטיביות ושייכות"¹⁰. שימוש במרחבים עירוניים, שנועד לקדם את פרקטיקת השייכות ואת תחושת האזרחות, מעורר אצל נשים תחושה של הכרת המרחב. התחושה מתגבשת כאשר הן תובעות חזקה על המרחב ומנכסות אותו באופן סמלי:

אני מכירה את הרחוב. אני גרה כאן. אני מכירה את הבניין – כל אבן בו. אני מכירה אותו יותר ויותר. היכרות מאוד אינטימית (סוזנה, יהודייה ישראלית

במידה מסוימת, בהקשר של תפקידיהן הממוגדרים והמסורתיות של נשים. אולם חוויות אחרות מלמדות על הפרת זכות השימוש בעיר וזכות השייכות אליה בידי כוחות פטריארכליים, תרבותיים ודתיים, המבנים את המרחבים הציבוריים כאסורים לנשים.

צורות הדרה שנהפכו ללגיטימיות נקשרות בדרך כלל להגדרות מסורתיות של אזרחות.¹² הגדרות אלה נתפסות כתלויות זהות, שכן הן מתייבות אילו זהויות כלולות בקהילה ההגמונית ואילו מודרות ממנה. להגדרות אלה עשויה להיות השלכה שלילית על קבוצות רבות: נשים, ילדים, מהגרים, בני מיעוטים אתניים וגזעיים, הומוסקסואלים ולסביות ולעתים גם קשישים. במובן זה, דומה שההגדרה הנורמטיבית של הזכות לעיר מבטאת הכלה כלפי קבוצות שוליים, כגון מהגרים טרנס-לאומיים או בעלי זהויות שונות המתגוררים בעיר, וגם כלפי נשים. עם זאת, לא פעם פרקטיקות אלה של הכלה אינן מתממשות, דווקא בשל השליטה הפטריארכלית ברמות השונות – בבית, בבניין, ברחוב, בשכונה או בעיר. בפרק הקודם ראינו כיצד הפטריארכליות פוגעת בזכות השימוש ברמת הבית. ברמת העיר, הפרקטיקות הפטריארכליות מעוררות תחושות של פחד ושל חוסר ביטחון ומדירות נשים ממרחבים ציבוריים בהתאם לנורמות דתיות ותרבותיות. שתי הפרקטיקות יוצרות מרחבים "אסורים" לנשים ומגבילות את זכותן לעיר.

א. פחד וחוסר ביטחון

פחד מפני שימוש במרחבים ציבוריים – ובמיוחד ברחוב, בתחבורה הציבורית ובפארקים עירוניים – הוא המונע מנשים רבות לממש את זכותן לעיר (Madge, 1997; Pain, 1991; Valentine, 1998).¹² אפשר לראות בנושא הפחד והביטחון סוגיה חברתית ואף מרחבית, הקשורה במקרים רבים לתכנון המרחבים העירוניים ולעיצובם:

השררה ברחוב שלי מפחידה כי יש לה רק יציאה אחת – אי אפשר לעזוב אותה מכל מקום שרוצים. ויש ספסלים שעליהם יכולים לשבת כל מיני "טיפוסים" מוזרים שיכולים להטריד אותך ואת מרגישה לכודה... אז זה לא כל כך נעים... אם את נכנסת לשררה את אבודה... היא ממש מתוכננת על ידי גברים – הם" עשו את זה בגלל התחבורה, אבל זה מונע ממני ללכת בשררה (רבקה, יהודיה ישראלית בשנות השלושים לחייה, נשואה, ירושלים, 3 בפברואר 2000).

רבקה מבטאת חוויה המשותפת לנשים רבות. השימוש היומיומי שלהן בעיר מופרע מפני שעיצובם של מרחבים עירוניים הופך אותם ל"מלכודות תכנוניות" לנשים: המתכננים לא הקדישו תשומת לב מספקת לרגישויות מגדריות, וכך יצרו מרחבים שאינם נעימים לנשים ולכן הן אינן משתמשות בהם. במקרים אלה, הנשים מגבילות מרצון את נידותן ואת תנועתן במרחב ומצמצמות את זכות השימוש שלהן בעיר. התנגדות להבניות גבריות של המרחב יכולה לשמש לנשים דרך להגדיל את טווח השימוש שלהן במרחבים ציבוריים.

פארקים עירוניים מעלים אסוציאציה דומה. נשים רבות רואות בפארקים "אזורים גבריים עוינים": "אלה שטחים 'כבושים'. אני מרגישה כעס על כך שאינני יכולה להשתמש בהם" (עזיזה, רווקה פלסטינית בשנות השלושים לחייה, אזרחית ישראל, ירושלים, 7 באוגוסט 2000). עזיזה מבטאת בעיקר תחושה של הדרה מן המרחבים הציבוריים בגלל פחד וחוסר ביטחון. ייתכן שהיא גם מבטאת את כעסה על הניצול הלקוי של מרחבים ציבוריים, באופן המונע ממנה להשתמש בהם, וכל זאת משום שהם נמצאים בפיקוחם ובשליטתם של גברים. תחושת הפחד, כך נראה, הופכת את הפארקים למרחבים אסורים אחרי שעה מסוימת ביום. רוב הנשים, הן בירושלים והן בלונדון, נמנעות

מלהשתמש במרחב זה בלילה. ואמנם, מחקר אחר (Madge, 1997) מראה שהפחד מפארקים עירוניים, בעיקר בלילה, הוא הגורם העיקרי לאי שימוש בהם, לא רק מצד נשים אלא גם מצד גברים. מהם איפוא מרחבים בטוחים? אלה הם מרחבים המאפשרים פרקטיקות של אזרחות ומימוש של זכות השימוש. הנרטיב של עזיזה ממחיש את מאפייניהם של אזורים בטוחים:

אני מרגישה הכי בנוח בשכונה הזאת כי היא המקום הכי יפה בעיר ירושלים. אני אדם עם מגבלות: אני אשה, פלסטינית, לבד. [השכונה הזאת היא כמו] מיקרוקוסמוס – היא מזכירה לי את לונדון; מגוון של בני אדם... במקומות כאלה אני משגשגת, כמו דג במים, זה הים שלי. אני מרגישה מאוד מוגנת בגלל שהשכונה הזאת היא על הגבול בין מזרח ירושלים למערבה והיא המקום האידיאלי בשבילי. פעם גרתי ברחביה [שכונה יהודית] והרגשתי חנוקה. מכאן אני יכולה להגיע בקלות אל העיר העתיקה.

דבריה של עזיזה מבטאים במדויק את הרעיון הגלום בזכות לעיר. בעבורה, מרחב בטוח הוא מרחב עירוני, המאפשר לה לחיות כאדם אנונימי. זהו מרחב המאפשר לה לבטא את זכויותיה כאזרחית. עזיזה מכירה בהגבלות החלות על אשה בתרבות הפלסטינית, ועל אשה רווקה בפרט; היא מכירה גם בהגבלות המוטלות על בני הלאום שלה, הנתונים במצב פוליטי של כיבוש. הזכות לעיר מתממשת כאשר הזכות לשוני לאומי מתממשת אף היא, ובעלי זהויות אתניות, לאומיות ומגדריות שונות יכולים לחלוק אותם מרחבים עירוניים ולהשתמש בהם.

ב. "קידוש" והדרה ממוגדרת כתוצאה מנורמות דתיות ותרבותיות
הדוגמה השנייה להדרה ממוגדרת בעיר היא תוצאה של נורמות תרבותיות ודתיות של הגוף ושל ייצוגיו. "שומרי התרבות" של החברה, היינו

גברים בכל הגילים ונשים מבוגרות, מכתיבים את גבולות המרחבים המקודשים ומתירים את השימוש בהם רק למקפידים על כללי לבוש מגבילים (Fenster, 1999a). מרחבים סימבוליים אלה הם לא פעם סמלים של קולקטיביות לאומית, של שורשיה ושל רוחה (Yuval-Davis, 1997). ניידותן המרחבית של נשים מוכתבת, ואולי אף נשלטת, בידי המשמעויות התרבותיות הסמליות של המרחב. נורמות תרבותיות ודתיות יוצרות מרחבים של שייכות ושל אי-שייכות, שהופכים למשל למרחבים אסורים ומותרים לנשים בתרבויות מסוימות. מרחבים אלה משפיעים ללא ספק על פרקטיקות של זכות השימוש בעיר כביטוי של אזרחות (Fenster, 1998; Fenster, 1999b).

ב-1999 כתבתי על ההבניה התרבותית של המרחב אצל נשים ערביות בדוויות החיות בנגב (Fenster, 1999b; Fenster, 1999c). שם ציינתי שהדיכוטומיה פרטי/ציבורי מְבַנֶה מרחבים תרבותיים מותרים ואסורים, המגבילים את תנועתן של הנשים הערביות הבדוויות בעריהן. הנרטיבים של נשים החיות בירושלים ובלונדון מגלים כי טרמינולוגיה זו רלוונטית לא רק לנשים ערביות בדוויות, אלא גם לנשים בערים אחרות ברחבי העולם. בירושלים, למשל, רוב הנשים ששוחחתי עמן, יהודיות ופלסטיניות גם יחד, ציינו שהן חשות אי-נוחות בשכונה החרדית מאה שערים, משום שבבואן לשם עליהן להתלבש לפי הקודים התרבותיים המקובלים במקום. הן חשות מאוימות באזור זה ולכן נמנעות מללכת בו (Fenster, 2004).

מסקנות

מאמר זה חושף את אופיין הרב-שכבתי של השייכות ושל האזרחות היומיומיות הממוגדרות, הגלומות ברעיון הזכות לעיר על פי לפבר, ומציע ביקורת פמיניסטית על רעיון זה. הנחת היסוד של המאמר היא שיש לפרש את האזרחות ואת רגש השייכות כתהליכים מרחביים דינמיים, ולא

הערות

- 1 מאמר זה מופיע במהדורה מורחבת יותר תחת הכותרת: "Identity Issues & Local Governance: Women's Everyday Life in the City." *Social Identities*, 11(1) (2005), pp. 23-39.
- 2 אף על פי כן, עדיין רווחת מאוד פרשנותו של מרשל למושג אורחות היא "חברות מלאה בקהילה", הכוללת זכויות אורחות, פוליטיות וחברתיות. מבקרי ההגדרה הזו מבססים את טיעוניהם על משברים פוליטיים וחברתיים בני זמננו, שבהם מאותגרת הפעלת הכוח של מדינת הלאום.
- 3 בחרתי בשתי ערים אלה משום שהן משקפות דימויים וסמלים מנוגדים. ירושלים היא בית לאנשים בעלי זהויות מגוונות, בעיקר לאור תדמיתה כאחת הערים הקדושות בעולם – עיר הנושאת עמה סמליות למוסלמים, לנוצרים וליהודים. ירושלים מעלה גם קונטראיות כגון קשיחות, קנאות, כללים וגבולות נוקשים. מאפיינים אלה באים לידי ביטוי במרחבי השייכות המקורשת, הנוטים להדיר נשים (ראו: בצלם, 1995; Fenster, forthcoming; Romann and Weingrod, 1995; Bollens, 2000; Cheshin, Hutman and Melamed, 1999; Thornley, 1992; Raban, 1974; Pile, 1996; Jacobs, 1989; Fainstein, 1994). לונדון ידועה כעיר קוסמופוליטית שהושפעה מן הגלובליזציה. היא נהנית מדימוי של עיר סובלנית המתאפיינת בפתיחות. עם זאת, יש לה גם קונטראיות שליליות של דיכוי, בעיקר כלפי מי שאינם אנגלים (ראו: Thornley, 1992; Raban, 1974; Pile, 1996; Jacobs, 1989; Fainstein, 1994). ניתוח הנרטיבים של נשים המתגוררות בשתי הערים מסייע לחשוף את אופייה הרב-שכבתי של השייכות הממוגדרת, המבוססת על פרקטיקות עירוניות יומיומיות.
- 4 שינוי זה פועל בשני כיוונים: שיפור במעמדה של האורחות (כולל אורחות באיחוד האירופי), המביא לצורות חדשות של אורחות קוסמופוליטית ושל דמוקרטיה גלובלית; או החלשת מעמדה של האורחות ומעבר לממדים תת-לאומיים, כגון רשויות מקומיות, שכונות, אזורים או מחוזות, במיוחד בערים קוסמופוליטיות.
- 5 כפי שמציין דיקק (Dikec, 2001), הזכות להשתתפות מצריכה מעורבות של התושבים בשליטה ממוסדת על החיים העירוניים, כולל השתתפות בחיים הפוליטיים, בניהול העיר ובאדמיניסטרציה שלה.
- 6 לפבר גורס כי יש לחשוב על העיר כעל יצירת אמנות. האמן הוא סך כל שגרות חיי היומיום של שוכני העיר ושל תושביה. העיר היא תוצר יצירתי של חיי היומיום של תושבים, וברבד היא גם ההקשר שלהם.
- 7 מיטשל (Mitchell, 2003), למשל, בדק כיצד נמנע מחסרי בית להשתמש במרחבים ציבוריים על ידי חקיקה המחשיבה את האסתטיקה יותר מאשר את צורכי ההישרדות של בני האדם. חוקים נגד חסרי בית, הוא טוען, מערערים על עצם הזכות לעיר. דוגמה זו ממחישה שוב את המשמעות המנוגדות והסתרות לעתים של האורחות, ומלמדת עד כמה חשוב להרחיב את הגדרת האורחות כדי לזהות תצורות חדשות של שייכות.
- 8 בשל קוצר היריעה מוצגות במאמר דוגמאות מנרטיבים בודדים בלבד. לניתוח מפורט, ראו (Fenster, 2004).
- 9 דוגמאות לפרקטיקות מסוג זה הן השימושים השונים שעושים יחידים וקבוצות במרחבים ציבוריים, ובעיקר בפארקים עירוניים, כחלק מהמפגשים היומיומיים האקראיים בין בני אדם. יחידים מבקשים לנכס חלקים מן הסביבות הציבוריות כדי להשיג אינטימיות או אלמוניות, או לצורך מפגשים חברתיים. רוב הניכוסים הללו

כהגדרות סטטיות הבאות לידי ביטוי בחיי היומיום של נשים ובהוויותיהן.

המאמר מדגיש עד כמה הזכות לעיר – כלומר, זכות השימוש וזכות ההשתתפות – מופרת בשל יחסי כוח ממוגדרים. ההפרות ניכרות בחיי היומיום של נשים בירושלים ובלונדון ומשתקפות בדבריהן על תחושות הנוחות והשייכות שלהן ועל מחויבותן כלפי העיר.

לסיכום, בבואנו לדון ביחסי כוח פטריארכליים עלינו לבחון את זכות השימוש בעיר ואת זכות ההשתתפות בתהליכי קבלת ההחלטות בה. עלינו גם לבחון עד כמה יחסי הכוח הפטריארכליים מונעים מנשים, מבני מיעוטים אתניים וגזעיים ומאחרים לממש את זכותם לעיר. דיון כזה נעדר מן ההמשגה של לפבר, וכשל זה הופך את מושג הזכות לעיר לאוטופי בעיקרו.

הזכות לעיר וחיי היומיום הממוגדרים

- Fenster, Tovi. "Culture, Human Rights and Planning (as Control) for Minority Women in Israel." In *Gender, Planning and Human Rights*, edited by T. Fenster, 39-51. London: Routledge, 1999a.
- Fenster, Tovi. "Space for Gender: Cultural Roles of the Forbidden and the Permitted." *Environment and Planning D: Society and Space* 17 (1999b): 227-246.
- Fenster, Tovi. "On Particularism and Universalism in Modernist Planning: Mapping the Boundaries of Social Change." *Plurimondi* 2 (1999c): 147-168.
- Fenster, Tovi. *The Global City and the Holy City: Narratives on Planning, Knowledge and Diversity*. London: Pearson, 2004.
- Fenster, Tovi. "Globalization, Gendered Exclusions and City Planning and Management: Beyond Tolerance in Jerusalem and London." *Hagar - International Social Science Review* (forthcoming).
- Forman, Charlie. *Spitalfields: A Battle for Land*. London: Hilary Shipman, 1989.
- Jacobs, Jane. *Edge of Empire: Postcolonialism and the City*. London: Routledge, 1996.
- Kaplan, Temma. *Crazy for Democracy: Women in Grassroots Movements*. New York: Routledge, 1997.
- Kofman, Eleonore. "Citizenship for Some But Not for Others: Spaces of Citizenship in Contemporary Europe." *Political Geography* 14, no. 2 (1995): 121-137.
- Kofman E. and E. Lebas, "Lost in Transposition: Time, Space, and the City." In Henri Lefebvre, *Writings on Cities*, 3-60. Cambridge, MA: Blackwell, 1996.
- Leach, Neil. "Belonging: Towards a Theory of Identification with Space." In *Habitus: A Sense of Place*, edited by J. Hillier and E. Rooksby, 281-298. Aldershot: Ashgate, 2002.
- Lefebvre, Henri. *Critique of Everyday Life*. London: Verso, 1991a.
- Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell, 1991b.
- Lister, Ruth. *Citizenship: Feminist Perspectives*. New York: New York University Press, 1997.
- McDowell, Linda. "City Life and Difference: Negotiating Diversity." In *Unsettling Cities*, edited by J. Allen, D. Massey and M. Pryke, 95-136. London: Routledge, 1999.
- Madge, Clare. "Public Parks and the Geography of Fear." *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 88, no. 3 (1997): 237-250.
- Marshall, Thomas Humphrey. *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press, 1950.
- Marshall, Thomas Humphrey. *Social Policy in the Twentieth Century*. London: Hutchinson, 1975.
- Marshall, Thomas Humphrey. *The Right to Welfare and Other Essays*. London: Heinemann, 1981.
- Massey, Doreen. *Space, Place and Gender*. Cambridge: Polity Press, 1994.
- Mitchell, Don. *The Right to the City: Social Justice and The Right for Public Space*. New York: The Guilford Press, 2003.
- Moser, Caroline. *Gender, Planning and Development*. London: Routledge, 1993.

הם זמניים, אבל אפילו ניכוסים זמניים עשויים להיות משא ומתן על הזכות להשתתף, על הזכות להיות חלק מן הקהילה ועל הזכות לנראות (Fenster, 2004).

10 פרפורמטיביות היא שבפול וחזרה על מעשים מסוימים, הקשורים לפרקטיקת ולריטואלים שבאמצעותם קהילות קונות אחיזה בטריטוריות שונות. מעשים אלה מממשים למעשה את הזכות להשתמש במרחבים מסוימים, ובאמצעותם מתפתחים קשר ושייכות למקום (Leach, 2004).

11 מבקרים רבים, מימין ומשמאל כאחד, מכירים בכך שהאזרחות מעצם הגדרתה עוסקת בהדרה יותר משהיא עוסקת בהכלה (McDowell, 2004).

12 פחד מפני הטרדה במרחבים ציבוריים חזר הופיע בכל חוויות חיי היומיום של הנשים שראיינתי, הן בלונדון והן בירושלים. הוא גם חוצה זהויות כגון לאום, מצב משפחתי, גיל והעדפה מינית.

מקורות

- B'Tselem. *A Policy of Discrimination: Land Expropriation, Planning and Building in East Jerusalem*. Jerusalem: B'Tselem, 1995. Available at www.btsalem.org.
- Bell, Vikki. "Performativity and Belonging: An Introduction." *Theory, Culture & Society* 16, no. 2 (1999): 1-10.
- Bollens, Scott. *On Narrow Ground: Urban Policy and Ethnic Conflict in Jerusalem and Belfast*. Albany: State University of New York Press, 2000.
- Bourdieu, Pierre. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge, 1984.
- Bunch, Charlotte. "Transforming Human Rights from a Feminist Perspective." In *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, edited by J. Peters and A. Wolper. New York: Routledge, 1995.
- Cheshin, A., B. Hutman and A. Melamed. *Separate and Unequal: The Inside Story of Israeli Rule in East Jerusalem*. Cambridge: Harvard University Press, 1999.
- Charlesworth, Hilary. "What are 'Women's International Human Rights?'" In *Human Rights of Women: National and International Perspectives*, edited by R. Cook. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994.
- Cook, Rebecca. "Women's International Human Rights: The Way Forward." In *Human Rights of Women: National and International Perspectives*, edited by R. Cook. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994.
- Cuthbert, Alexander. "The Right to the City: Surveillance, Private Interest and the Public Domain in Hong Kong." in *Cities* 12, no. 5 (1995): 293-310.
- de Certeau, Michel. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press, 1984.
- Dikeç, Mustafa. "Justice and the Spatial Imagination." *Environment and Planning (A)* 33, no. 10 (2001): 1785-1805.
- Fainstein, Susan. *The City Builders: Property, Politics and Planning in London and New York*. Oxford: Blackwell, 1994.
- Fenster, Tovi. "Ethnicity, Citizenship, Planning and Gender: the Case of Ethiopian Immigrant Women in Israel." *Gender, Place and Culture* 5, no. 2 (1998): 177-189.

- Pain, Rachel. “Space, Sexual Violence and Social Control.” *Progress in Human Geography* 15, no. 4 (1991): 415-431.
- Pateman, Carole. *The Sexual Contract*. Cambridge: Polity, 1998.
- Pateman, Carole. *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*. Cambridge: Polity, 1989.
- Pile, Steve. *The Body and the City*. London: Routledge, 1996.
- Purcell, Mark. “Citizenship and the Right to the Global City: Reimagining the Capitalist World Order.” *International Journal of Urban and Regional Research* 27, no. 3 (2003): 564-590.
- Raban, Jonathan. *Soft City*. London: Harvill Press, 1974.
- Romann, M. and A. Weingrod. *Living Together Separately*. Princeton: Princeton University Press, 1991.
- Sandercock, Leonie. “When Strangers Become Neighbours: Managing Cities of Difference.” In *Planning Theory and Practice* 1, no. 1 (2000): 13-30.
- Secor, Anna. “There Is an Istanbul That Belongs to Me’: Citizenship, Space and Identity in the City,” in *Annals of the Association of American Geographers* 94, no. 2 (2004): 352-368.
- Sibley, David. *Geographies of Exclusion*. London: Routledge, 1995.
- Thornley, Andy (ed.). *The Crisis of London*. London: Routledge, 1992.
- Valentine, Gill. “Food and the Production of the Civilised Street.” In *Images of the Street: Planning Identity and Control in Public Space*, edited by N. R. Fyfe, 192-204. London: Routledge, 1998.
- Wilson, Elizabeth. *The Sphinx in the City*. Berkeley: University of California Press, 1991.
- Yacobi, Haim. “On Everyday Life in the Mixed City of Lod.” *Jama’a* 10 (2003): 69-109 (Hebrew).
- Young, Iris Marion. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press, 1990.
- Young, Iris Marion. “Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship.” In *The Citizenship Debates: A Reader*, edited by G. Shafir, 263-290. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998.
- Yuval-Davis, Nira. *Gender & Nation*. London: Sage Publications, 1997.
- Yuval-Davis, Nira. “Citizenship, Territoriality and the Gendered Construction of Difference.” In *Democracy, Citizenship and the Global City*, edited by E. Isin, 171-188. London: Routledge, 2000.

